

SBORNÍK

ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI ZEMĚPISNÉ

ROČNÍK 1963 • ČÍSLO 2 • SVAZEK 68

MIROSLAV MARŠÍK

K OTÁZCE DETERMINISMU VE VZTAHU PŘÍRODNÍHO PROSTŘEDÍ A SPOLEČNOSTI

Katedry geografie na přírodovědecké fakultě Karlovy university uspořádaly seminář o ideologických otázkách zeměpisu. Referát o determinismu, který přednesl M. Maršík, vzbudil živou diskusi. Autor byl proto požádán, aby referát zpracoval pro Sborník. Článek má diskusní charakter a jeho odbornou filosofickou recenzi provedl F. Čížek.

K základním teoretickým problémům, s nimiž se geografie jako věda od svého vzniku setkává, patří otázka základní povahy vztahu, jaký existuje mezi společenskými ději a přírodním prostředím. Sám tento vztah má natolik obecný ráz, že se dotýká i problematiky jiných věd a zvláště filosofie. Bylo by však chybné považovat jej proto za něco vnějšího vlastnímu vývoji geografie; ukazuje se naopak, že v současné době klade právě společenská praxe tuto otázku na program.

Z různých řešení, která se dosud objevila, ukázala se jako velmi vlivná (i v oblasti geografických věd) koncepce geografického determinismu. Bylo již častěji poukázáno na její historické kořeny a sociální podmíněnost, která v podmínkách monopolistického kapitalismu vede ke ztrátě většiny jeho původně pokrokových rysů.¹ Už z tohoto hlediska nepředstavuje geografický determinismus v naší situaci pro řešení obecných otázek ani takové nebezpečí jako koncepce, která je jeho schematickým antipodem. Nicméně jedna stránka zde dosud unikala pozornosti, a to jeho vlastní teoretické jádro spojené s pojetím determinismu vůbec. Zaměříme se proto především na tuto stránku, neboť nám umožní objasnit jak celou teoretickou neudržitelnost geografického determinismu (a tím i jeho možných recidiv), tak i poskytné možnost více si ujasnit různá východiska pro pozitivní řešení z pozic marxistické filosofie. Hlavním cílem našeho rozboru je pak ukázat, že odmítnutí geograficko-deterministického přístupu nemusí znamenat opuštění determinismu vůbec a tím ani přechod na stejně pochybné indeterministické pozice.

1. Koncepce geografického determinismu a její gnoseologický obsah.²

Všeobecným východiskem geografického determinismu, je, jak známo, myšlenka určujícího vlivu, působení atd. přírodního prostředí na společnost. Gnoseologický význam těchto pojmů (které přesně vzato by měly vyjadřovat týž obsah) může však při aplikaci být různý; vyjadřují sice vždy určitou závislost dvou dějů, ale tato závislost může mít různou podstatu. Stručně řečeno mohou vyjadřovat závislost kauzální (příčina — následek) nebo kondicionální (podmínka —

¹ Téměř výlučně na tuto stránku se zaměřuje práce G. Haydena, *Teorie životního prostoru*, Praha 1960.

² Je pochopitelné, že rozsah a účel stati nám dovoluje soustředit se jen na některé nejtypičtější představitele zkoumaného směru a nemůže zahrnout všechny odstíny.

podmíněné) nebo jejich různé přechody, přičemž zvláště sama kauzalita může mít opět velmi rozličný ráz a výklad. Nezdá se však, že by si tuto problematiku stoupenci geografického determinismu (až na malé výjimky) ujasnili. Zkoumáme-li význam, jaký přisuzují přímo či nepřímo formě determinace, brzy seznáme, že skutečně zahrnuje všechny odstíny od nejpřísnější kauzality až po jakési zcela volné podmínění, ale, co je hlavní, z největší části ve formě zcela spontánní a neanalyzované. Přitom je jasně patrná závislost na vývoji filosofického myšlení, která se ovšem nejednou projevuje i ve formě anachronických, opožděné ozvěny starších filosofických názorů.

Obecně lze říci, že v starší etapě, kdy řešení gnoseologické problematiky bylo ještě v zárodku, převládá ve výkladu forma jakési neujasněné, naivní kauzality. Různé složky přírodního prostředí, např. klima, jsou přímou, bezprostřední příčinou různých společenských jevů, jak to formuloval např. Montesquieu. Připomeňme, že s podobným pojetím se setkáváme v celých dějinách geografického determinismu (příznačné je pro jeho zastánce i mezi starými Řeky) a v dílech epigonů a druhořadých autorů se vyskytuje až do dnešní doby, jakkoliv je to vzhledem k teoretické primitivnosti překvapující. Navíc jsou zde obsaženy ještě četné prvky antropomorfismu.

V starším období se vyskytuje vedle toho pojetí často značně podobné, avšak příznačně spíše pro kondicionální formu. Rozdíl spočívá v tom, že v druhém případě se nepřikládá taková váha přírodním příčinám jako postačujícím vysvětlovacím principům. Přírodní prostředí vytváří zde spíše podmínky, které se projevují tu více, jinde méně a teprve ve spojení s podmínkami jiného typu vytváří determinaci společenského života. Tento kondicionalismus však jen zčásti přežívá snahu nebo záměr; v praxi přechází v nemalé míře v běžný kauzální, příčinný způsob uvažování. Hlavními reprezentanty jsou zde Hegel, Herder, Ritter aj.

Pozdější výklady nepřekonávají stále kolísání mezi různými formami kauzality a kondicionalismu; avšak těžiště se přece jen zřetelně přesunuje ke kauzálnímu pojetí, a to zvláště k určité variantě jeho mechanisticky chápané formy. Tento přístup už předpokládá jistý rozbor proklamovaného determinismu, přičemž se připouští nebo někdy dokonce zdůrazňuje i složitost příčinného působení apod. Na druhé straně tato forma kauzality nabývá často zcela ztrnulých abstraktních obrysů, které z ní činí fatální schéma, zcela cizí skutečnému historickému procesu. Určité úspěchy, kterých bylo s podobným druhem determinismu dosaženo ve fyzice, přispěly nepochybně k pokusům interpretovat v tomto duchu i geografickou závislost. První důsledný pokus učinil v tomto směru filosof Victor Cousin, eklektický spiritualista se širokým okruhem zájmů. Ve své Předmluvě k „Histoire de la Philosophie“ (1863) dochází až k tomuto tvrzení: „Ano, pánové, poskytněte mi mapu určité země, její konfiguraci, klima, její vodstvo, ovzduší a celou její fyzickou geografii; poskytněte mi její přírodní výtvoř, její rostlinstvo a zvířenu a já se zavazuji a priori říci, jaký bude člověk této země a jakou roli bude mít tato země v historii, a to ne náhodou, ale nutně, nejen v této epoše, ale ve všech . . .“ V práci s materiálem a s důkazy se však Cousin příliš neexponoval a je třeba říci, že také jeho žáci, např. historik Michelet, brali jeho návod s rezervou. Na druhé straně se zdá, že už od počátku k něčemu podobnému směřovala vznikající antropogeografie; náznaky bychom našli již u Rittera, avšak zcela otevřeně to vyjádřil Ratzel: „Dějinnou rovnicí,“ píše „můžeme tedy vyplnit antropogeografickými skutečnostmi vždy tak, že pouze jedna veličina zůstane neznámou; a to je čas. Za daných poměrů velikosti, prostoru a polohy určitá událost nastane, ale nevíme

jen kdy.¹ Ratzelovo, stejně jako Cousinovo vymezení představují formulaci krajního kauzálního rigorismu, který vyplývá nejen z nekritického vědeckého sebevědomí, ale hlavně z očividného zjednodušení situace a přecenění metod, užívaných jinde. Nakolik podobný postup v obou případech vyvěrá z přímého nebo nepřímého vlivu obecnějšího, tehdy vládnoucího mechanického pojetí kauzality, ukazuje prosté srovnání s klasickou formulací Laplaceovou, která představovala jakýsi kulminační bod nároků tehdejších přírodních věd. „Intelligence, která by v dané chvíli znala všechny síly oživující přírodu i vzájemné polohy věcí, jež tvoří přírodní řád, a která by přitom byla dostatečně mocná, aby je podrobila analýze, ovládla by touto formulí pohyby největších těles vesmíru právě tak, jako nejmenšího atomu; nic by pro ni nebylo nejisté a budoucnost by jí byla stejně tak známa jako minulost.“² Vidíme, že schéma je ve své podstatě téměř stejné, jen dosazené pojmy jsou jiné. Jestliže však mechanický determinismus Laplaceova typu sehrál ve své době ve fyzikálních vědách pokrokovou úlohu, není tomu tak, v podmínkách 2. poloviny 19. stol., v oboru vztahů přírody a společnosti; zde podobný „ideál“ mohl zavést zkoumání jen na zcestí. Není zde totiž ani stopy po pochopení složitosti celé otázky, jež vyplývá z aktivní povahy společenského jednání, ze vzájemného působení mezi přírodou a lidmi, ze složitosti historických procesů a jejich dialektiky. Ze všeho zbývá jen metafysicky pojatý sled jednosměrně a stále stejně působících příčin, který ve vědě i v praxi musí nutně ztroskotat.

Zdá se, že Ratzel si slabiny takového pojetí občas uvědomoval. V pozdějších spisech („Politische Geographie“ aj.), kde nabývají vrchu nejpochybnější aspekty jeho myšlenkového díla, dostává se skutečně stále více do popředí. Ale v „Antropogeografii“ je často opatrně korigováno různými výhradami a doplňky (např. opětovným zdůrazňováním různých mezičlánků v rámci kauzálních vlivů přírody), takže jsou místa v této jeho hlavní práci, která se svým obsahem blíží k mnohem méně strohému, strážlivějšímu pojetí. Nicméně celek jeho díla je ovládán onou ztrnulou, metafysicky pojatou kauzalitou, kterou sám zakládá ovšem nejen na geografických, ale i na biologických zdrojích. Je přirozené, že podobnými cestami se ubírá i většina Ratzelových žáků nebo jemu názorově blízkých.

Ačkoli Ratzelovy práce v mnohém podminily vznik francouzské antropogeografické školy, vyvolaly zde i silnou kritickou reakci. Výsledkem byl obecný odklon od kauzálního pojetí, od proklamování a hledání příčinných závislostí, a opracování koncepce možnosti jako určující kategorie pro vztah společnosti a přírodního prostředí. Kolísání mezi nutností a možností, příznačné pro geografický determinismus od samého začátku, řeší Vidale de la Blache, Brunhes a další jednoznačně ve prospěch možnosti. Tím už vybočují z rámce vlastního determinismu vůbec, tedy i geografického. Je ovšem pravda, že u jednotlivých představitelů tohoto směru bychom se ještě setkali s dílčími, místy i silnými recidivami různě chápaného determinismu. Vcelku je však přece jen jasné, že takový přístup, pro kterýgnoseologický rozbor nebyl věcí tak neznámou jako v jiných případech, nemohl přehlédnout zastaralý, mechanistický ráz Ratzelovy kauzality a pokračovat dále, aniž by se s touto představou vypořádal. (Bylo to možné tím spíše, že mechanistické představy prožívají v této době rozhodující krizi i v jiných oblastech.) Koncepce tohoto směru obsahuje i četné prvky živelné dialektiky, která však nedospívá k uspokojivým obecným závěrům, neboť na to je celá teoretická základna příliš úzká.

¹ Frid. Ratzel, *Antropogeografie*, I., Stuttgart 1909, str. 64.

² P. Laplace, *Essai philosophique sur les probabilités*, Paříž 1840, str. 4.

Nicméně tato kritika, která přišla původně z blízkých pozic, znamená jen zeslabení, nikoliv konec zjednodušených kauzálních konstrukcí. V podobě zcela neteoretické a nenápadné se opět objevují u Huntingtona. Ačkoliv se nesporně vyzná v sociologických metodách, projevuje Huntington až zarážející nezáměr o teoretické vyjasnění vztahů, které se snaží zachytit. Ve všech svých pracích zkoumá především vlivy a působení klimatu na člověka, ale nenajdeme zde téměř ani jediné zmínky, jakého druhu je toto působení. Rozbor četného materiálu nám ukazuje opět již známý jev: v jedněch případech jde o přímé kauzální vztahy, v jiných případech určitost podobného vztahu mizí a na jeho místo nastupuje jakési neurčité podmínění. Prvním způsobem postupuje Huntington zpravidla tehdy, jde-li o vliv klimatu jednak na různé fyzické stránky člověka, jednak na určité menší nebo jasně ohraničené skupiny lidí. Jde-li o děje širšího rázu nebo historického dosahu, volí obyčejně druhý postup. Avšak to, jak se zdá, je nezáměrné, někdy je tomu i naopak, takže myšlenku o nějakém rozlišení mikro- a makrosociologických jevů je Huntingtonovi sotva možno přisoudit. Jde pravděpodobně jen o stupeň generalizace a s ním spojené obezřetosti, neboť všude, kde je to jen trochu možné, dosahuje Huntington kauzální vztahy (v běžné terminologii, které užívá, společenské účinky fyzikálních příčin), aniž by ovšem jakkoliv blíže určil jejich povahu a dosah. (Což by bylo potřebné tím spíše, že v rámci velkého množství materiálu, který shrnul, narazil bezpochyby i na některé skutečné kauzální vztahy.)¹

Avšak aspoň část toho, co Huntington sám nevyslovil, vyjádřil Griffith Taylor, který je mu nárazově (zvláště preferováním klimatu) velmi blízký. Taylor se pokouší přece jen nějak objasnit povahu geografické determinace společnosti a uvádí „... velmi dobře se potvrdil závěr získaný v Austrálii, že lidský materiální pokrok je především produktem jeho prostředí. ... Člověk může urychlit, zpomalit nebo zastavit tuto tendenci, ale nemůže změnit její směr. Tento „Stop and Go Determinism“ má ovšem málo zastánců mezi geografy...“² Domníváme se, že zde jsou dobře znázorněny aspoň některé aspekty novějšího vydání geografického determinismu: důraz na jednosměrně kauzální povahu vztahů mezi přírodou a společností (je produktem...) s celou jejich zákonitou nevyhnutelností při současném připuštění rozmanitých sil lidské aktivity, jež však konec konců nemůže překročit hranice dané onou přírodní (geografickou) nutností právě proto, že tato nutnost vyvěrá z kauzálního vztahu. Jak vidíme, je to závěr v této podobě právě opačný tomu, k čemu dospívá skutečně vědecký, tj. dialektický přístup k celému problému.

Shrneme-li nyní výsledky tohoto stručného gnoseologického rozboru, můžeme je zhruba formulovat do tří bodů: 1. Určitost pojmu „determinismus“ vyjadřujícího hlavní tendenci zkoumaného směru je pouze zdánlivá. Ve skutečnosti tento pojem zakrývá základní teoretickou neujasněnost přecházející někdy v opravdový zmatek.

2. Přesto však se uplatňuje jedno pojetí silněji, a to kauzální výklad různého, nejčastěji mechanistického typu. Toto zaměření však není v žádném případě ani dokázáno, ani analyzováno. Takové otázky jako jedinečnost, zvláštnost, obecnost příčinného působení, jeho hranice a dosah, vztah kauzality společenské a přírodní, zpětné působení následků na příčiny atd. se neřeší buď vůbec nebo zcela povrchně.

¹ Koncentrovaný souhrn Huntingtonových názorů podává jeho práce „Mainsprings of Civilization“, New York 1945.

² Griffith Taylor, Environment, Race and Migration, Toronto 1937, str. 459.

3. Z uvedeného vyplývá, že převážně jde o nedialektické, metafysické pojetí determinismu (kauzality), neschopné vyložit složitou interakci přírodního prostředí a společnosti.

2. Geografický indeterminismus

Geografický determinismus není však jediným extrémním, v podstatě nesprávným způsobem řešení otázky o podstatě vztahu společnosti k přírodnímu prostředí. Při nejmenším od konce 18. století působí zde (i když většinou méně nápadně) koncepce diametrálně opačná, ale stejně jednostranná a nesprávná. Stručně ji můžeme charakterizovat jako koncepci indeterministickou. Podobně jako v předchozím případě má argumentace tohoto typu většinou dosti rozličné zdroje a teoretická východiska; přesto je jí však jedno společné: odmítá se myšlenka jakéhokoliv vlivu, který by stál historicky za zmínku, se strany vnějšího, geografického prostředí na chod společenského života a jeho různé sféry. V protikladu k aktivní, cílevědomé činnosti lidí přisuzuje se zde tomuto prostředí fakticky většinou jen funkce pasivního areálu. (Někdy s výjimkou nejstarších období.)

Historické kořeny této koncepce tkví původně v kritické reakci na první důsledné projevy geografického determinismu obsažené v dílech Bodina, Chardina, Montesquieua a jiných. Polemicky vystupují proti nim ve své době zejména francouzští materialisté Holbach a Helvétius a skotský filosof D. Hume. Nejdále dochází v kritice geografického determinismu právě Hume, který na rozdíl od obou Francouzů popírá téměř jakýkoliv význam přírodního prostředí pro společenský vývoj; podle jeho přesvědčení zdrojem všech společenských (etnických) rozdílů jsou především příčiny kulturní a morální. Hume, který měl rozsáhlé historické znalosti, jich využívá k formulaci devíti historicko-filosofických argumentů proti deterministické koncepci, později často citovaných.¹

Holbachovy, Helvétiovy i Humeovy argumenty používá a dále rozmnožuje celá řada jiných. Cílem ovšem není vytvoření nějaké nové výrazné a ucelené koncepce, která by objasňovala vztah přírodního prostředí a společnosti namísto kritizovaného názoru; většinou jde jen o to vyčistit pole a odstranit překážky pro tu či onu formu idealistického pojetí společnosti. Tak vzniká určité pojetí, které považuje společnost a vnější přírodu za dvě zcela odlišné sféry. Pokud lidé zasahují do přírody, je to umožněno její inertností, což ovšem zcela vylučuje působení směrem opačným.

V polovině 19. stol. je tento starší, obecně filosofický způsob argumentace zčásti nahrazován, zčásti doplňován novými vlivy, které významně posilují indeterministická hlediska v dané otázce. V teoretické oblasti šíří se tehdy vědou — v souvislosti s velkým rozmachem experimentálního bádání — mocná vlna empirismu a s ním spojeného pozitivismu, která má svůj protějšek v dočasném úpadku tradičních filosofických systémů. Tento proces postihuje i geografický determinismus, který přes své spojení s empirickým materiálem byl vždy více méně považován za produkt spekulativní filosofické koncepce. Odklon od geografického determinismu v podmínkách, kdy znalost dialektického materialismu a jeho pojetí determinismu byla mezi vědci ještě nepatrná, vyústil do opuštění většiny vážnějších snah o objasnění hlubších souvislostí společenských a geografických jevů, k hypertrofii popisných metod.

Tento vývoj dostává podporu ještě z jiné strany. Hospodářská expanze kapitalismu v 19. století, podněcující rozmach geografických výzkumů, vede k hromadění

¹ D. Hume, *Essays, Moral, Political and Literary*, London, 1882, str. 248—52.

nových poznatků. Jejich důsledné zpracování dává postupně podnět k vzniku nových relativně samostatných geografických disciplín. (Klimatologie, oceánografie, geomorfologie, hydrologie, nebo blíže spřízněné jako geobotanika apod.). Tato diferenciace, která je posilována ještě velkým rozmachem regionální geografie, je procesem zákonitým; zesiluje však jen trvalý odklon od celé řady obecných, teoretických otázek k specifickým problémům, jimiž je každá z nových disciplín zaujata, k třídění, popisu, hledání vlastních metod a kritérií. Ostatně v poloze jednotlivé disciplíny někdy určitá otázka obecného rázu ani nemůže být dost dobře formulována. Okolnosti tohoto vývoje těsně souvisí s předchozími a posilují tendenci vykládat vztah přírodního prostředí k společenským dějům, pokud se vůbec v nějaké souvislosti vynoří, z povrchních indeterministických pozic.

Určitou renovaci deterministických koncepcí přináší ovšem vznik antropogeografie v poslední třetině 19. století, což je spojeno i s jistým odrazem v sociologii. Nicméně toto oživení je jen dočasné a samo antropogeografické pojetí se ve 20. stol. rozpadává na několik velmi odlišných směrů. Nehledě na samu teoretickou neudržitelnost krajních deterministických pojetí v této otázce působí zde i ta okolnost, že ve 20. stol. se již z větší části vyčerpala i sociální funkčnost naturalistických koncepcí společnosti vůbec. Na jedné straně mizí přitažlivost jejich omezené teoretické základny, která vnějším způsobem užívala a napodobovala metody některých přírodních věd, zatímco na druhé straně nezůstává bez odezvy ohromný růst lidských možností v přetváření přírody, jaký je reprezentován mocnými výrobními silami i vyspělou technikou monopolistické etapy kapitalismu. K těmto příčinám zesíleného důrazu na subjektivní faktor přidružuje se ovšem ještě další: zostření společenských rozporů urychluje rozpad objektivně deterministických koncepcí společenského vývoje, které sotva si mohou činit nárok tyto nové jevy vysvětlit. To vše široce uvolňuje pole rostoucím subjektivistickým tendencím, které v buržoazní společenské vědě ve 20. stol. nadlouho převládnu.

Názorným příkladem v tomto směru je změna, jakou prošlo hodnocení geograficko-deterministických koncepcí v americké sociologii. Zatím co její starší představitelé, jako jsou Giddings nebo Ross, z nich často přímo nekriticky přejímají celou řadu argumentů a vcelku je pozitivně hodnotí,¹ změnil se v pracích nových amerických sociologů s proniknutím subjektivismu a pozitivismu tento názor radikálně; nekritický determinismus byl zde zaměněn nekritickým indeterminismem. Tak La Pierrova celá teoretická „analýza“ končí tím, že přírodní prostředí neplní ve vývoji společnosti jinou funkci než jakéhosi „jeviště“, které se jen v různé době zužuje nebo rozširuje.²

Je pochopitelné, že jakmile po vzniku SSSR se stalo jasným, že marxistická teorie není druhem naturalistického přístupu ke společnosti (což někdy vytvářela vulgarizace nebo nepochopení), bylo nutno při cestě k objasnění skutečného významu přírodního prostředí vypořádat se i tady s myšlenkami geografického determinismu. Tato kritika vedená z geografických i filosofických pozic byla pronikavá a nepochybně správná. Avšak postupem doby přerůstala tato kritika vlivem určitých faktorů prakticky v takřka úplné popření, že by v daném vztahu bylo možno nalézt deterministické momenty ať jakéhokoliv typu; přechá-

¹ Tak u Rosse např. čteme: „Prostředí určuje všeobecné ekonomické podmínky společnosti. Poněvadž však žádný člověk tuto pravdu nepopírá, bylo by ztrátou času se jí příliš zabývat...“ (E. A. Ross, *Das Buch der Gesellschaft-Grundlagen der Soziologie und Sozialreform*, Karlsruhe 1926, str. 68.)

² R. T. La Pierre, *Sociology*, New York 1946, str. 91.

zela tedy fakticky na pole indeterminismu. Tato koncepce se stala postupně převládající. Dnes se však ukazuje, že její vliv na praxi sovětské výstavby byl spíše záporný než kladný. V této souvislosti zjišťuje např. V. A. Anučin, že v minulých letech nejednou „pod záminkou boje s vulgárním geografismem se u nás teoreticky odůvodňovala šablonovitost v řízení hospodářství, propagovala se indeterministická teorie nihilistického vztahu k přírodě“. Je také, jak uvádí, příznačné pro praktickou cenu takové koncepce, že v době, kdy sovětské hospodářství se potřebovalo přiblížit (hlavně v zemědělství) specifickým geografickým podmínkám, publikovaly některé teoretické časopisy statě, v nichž se dokazovalo, že význam geografického prostředí je zcela nepodstatný.¹

Vyvstává přirozeně otázka, jaká je teoretická podstata podobných názorů a jak vznikly. Odhlédneme-li od vnějších příčin (kult Stalinovy osobnosti spojený s hospodářskou neomylností apod.), jeví se jako hlavní vnitřní příčina zjevné nepochopení dialektiky ve vztahu společnosti k přírodnímu prostředí. Omyl celého pojetí spočívá většinou již v samém výchozím pojetí funkce přírodního prostředí jen jako stálé, v podstatě neměnné podmínky společenského života. To je pojetí, které nepostrádá určitého správného momentu, ale je příliš zjednodušené a úzké. Celý vztah probíhá ve skutečnosti mnohem složitěji: je projevem vzájemného dialektického působení, které na sebe bere v každé době a situaci odlišnou tvářnost. Lidská aktivita je zde ovšem vždy (v různých kvantitativních i kvalitativních stupních) výchozím, určujícím činitelem, hlavním článkem rozporu, který se stále znovu objevuje v nové podobě. Ale to neznamená, že zde stejně vždy a stejně v různých stupních neexistuje i opačné působení, zpětný odraz. (Tak jako vůbec v dialektickém pojetí neexistuje žádné působení jedním směrem bez zpětného odrazu nebo, řečeno v kybernetické terminologii, bez zpětné vazby). S tím je zcela ve shodě celý komplex obecných společenských zákonitostí, zachycovaný historickým materialismem, které vedou (chápeme-li společnost jako celek) přes všechny rozpory a tápání k stále větším úspěchům nad přírodou, k většímu ovládnutí přírodního prostředí. Na tomto místě není ovšem možné řešit otázku pozitivně v celé šíři, nanejvýš jen naznačit. Avšak i taktó je již zřejmé, že nepochopí-li se problém v celé jeho podmíněnosti, pak zůstane před očima pouze jedna stránka, totiž rostoucí moc společnosti (tím více, čím vyššího typu jsou společenské vztahy), zatím co druhá stránka (funkce geografického prostředí) se scvrkává na nepodstatné, věčně stálé reziduum. To je ve stručnosti postup, který vede k nedialektické absolutizaci společenských vztahů, a právě tato absolutizace tvoří základ všech zmíněných indeterministických koncepcí. Práce, které z těchto pozic vycházely, nebyly v podstatě ničím jiným než více či méně zdařilým popisem postupného ovládnutí přírody, avšak otázku samu řešily v nesprávné rovině. To, co v obecné rovině se někdy zdálo velmi pokrokovým, ve skutečnosti praxi hospodářského života mnohdy poškozovalo, zvláště tehdy, nesměřovalo-li spíše k široké veřejnosti (jako i u nás přeložená práce Ivanova-Omského),² ale bylo zaměřeno do odborné sféry ekonomické a geografické.

V posledních letech jsou tyto tendence na ústupu, jak vyplývá z celé řady nových rysů sovětské ekonomiky a vývoje vůbec. Avšak diskuse o těchto otázkách ještě neskončila. Indeterministické názory vystupují ovšem již v méně vyhraněné a očividně i méně primitivní rovině. Kromě jiných zůstává jim v některých

¹ V. A. Anučin, Determinizm i indeterminizm v razvitii geografii. (Ve sborníku Filosofskije voprosy jeststvovoznanija, T. 3, Moskva 1960, str. 294.) K Anučinově knize Teoretičeskaje problemy geografii nebylo zatím přihlédnuto.

² I. I. Ivanov-Omskij, Geografické prostředí a vývoj společnosti, Praha 1952.

ohledech poplatnou (přes řadu nesporně dobrých míst) např. i nedávno vyšlá práce L. I. Gurviče.¹ Gurvič pozorně sleduje, jak se mění vztah společnosti k přírodnímu prostředí v souvislosti se změnami výrobních řádů, a přináší zde některé nové postřehy. Zároveň se však jeho teoretické východisko stejně jako závěry nejednou kloní k indeterministickému pojetí. Přírodně geografickým faktorům ve vztahu k společenskému vývoji připisuje na jednom místě sice možnost brzdícího nebo urychlujícího činitele, ale většina materiálu je seřazena tak, že tuto tezi sotva dokazuje. Řada zobecnění svědčí o tom, že i Gurvič nejednou absolutizuje společenský aspekt a postupuje často stejně zjednodušeně a nedialekticky, jako autoři méně erudovaní.

Všimněme si např. tohoto tvrzení: „... vtažení přírodních bohatství do hospodářského procesu zkoumá ekonomie ne jako souhrn věcí, majících přírodní vlastnosti ale jako věcné faktory výroby, mající společenské vlastnosti.“² Jeho důsledkem je zavedení toho, co Engels nazývá „hard and fast lines“ tam, kde ve skutečnosti neexistují. Gurvič fakticky generalizuje situaci, která existuje jen jako krajní případ, zatím co v realitě existuje celá řada stupňů míry, v níž určité přírodní objekty vcházejí do materiálního života lidí, zatím co svými jinými stránkami a vztahy (dosud nezvládnutými a nezměněnými) zůstávají součástí vlastního přírodního prostředí. Pracovní nástroje a stroje vůbec jsou už ovšem natolik lidskou prací „polidštěny“ a transformovány, že jejich původní materiální (surovinová) souvislost s ostatním prostředím téměř zaniká, ale na druhé straně existuje dosud velký počet objektů a výrobních činitelů, které si zachovávají v té či oné míře původní vazby s prostředím. Tak je na první pohled zřejmý rozdíl mezi půdou jako výrobní silou užívanou pouze k pastvě (a to většinou jen v určitém časovém období), půdou extenzivně obdělávanou a půdou důsledně meliorovanou a obdělávanou. Podobně přechodné stupně a fáze ukazují na historičnost tohoto procesu, na prolínání faktorů společenských a přírodních: To nijak nemění celkovou tendenci, která spěje k stále větší převaze společenských faktorů, ale zároveň zabraňuje schématickému oddělování společenského a přírodovědeckého přístupu k některým otázkám tohoto druhu, jehož stoupencem je také Gurvič. Podobně je nutno hodnotit i jednu z hlavních Gurvičových teoretických zásad, totiž že „úloha přírodních faktorů v rozložení výrobních sil je prostorový výraz existující formy společenské dělby práce.“³ Je přece dostatečně známo, že výroba je vždy, v každé situaci bojem s přírodními silami, rozporným procesem. Avšak z takového pojetí se tento určující moment vytrácí a s ním i možnost jakéhokoliv jiného modifikujícího vlivu rozličných přírodních podmínek na výrobní složky než jaký představuje rozdílná teritoriální lokalizace, což je někdy záležitost — vzata sama o sobě — téměř banální, v jiných případech (vzata jako celek s ostatními společenskými i geografickými souvislostmi) opět neobyčejně složitá. Ale tehdy ovšem už zdaleka překračuje smysl a šíři toho pojetí, jaké Gurvič podává. Zde se ostatně ukazuje, že metodicky potřebné rozčlenění celku přírodního prostředí (na přírodní bohatství, klimatické vlivy, polohu atd.) má své přirozené hranice, za nimiž vzniká nebezpečí zjednodušeného výkladu.

¹ L. I. Gurvič, Rol prirodnych bogatstv v razvitiji proizvoditel'nykh sil, Moskva 1960, 253 stran.

² Cit. dílo, str. 62. Z předchozího výkladu vyplývá, že totéž vztahuje Gurvič i na ekonomickou geografi. Snaha vést ostré hraniční linie mezi přírodním prostředím a společností, která se táhne celou prací, se zdá být metodicky pochopitelná. Zde však slouží širší a přitom dosti rozšířené koncepci: oddělení obou oblastí má především ukázat společenské procesy jako sféru téměř autonomní a maximálně nezávislou (aspoň ve svých tvůrčích silách) na sféře přírodní.

³ Cit. dílo, str. 77.

Poznamenejme na závěr, že polemika s nedialektickými tendencemi v sovětské geografii se v posledních letech soustředila i na další základní otázky, jako je vztah fyzické a ekonomické geografie a s ním spjaté problémy definice jejich předmětu a existence jednotné geografie. Ti, kdo téměř zcela absolutizují společenský pohyb ve vztahu k přírodě, sotva ovšem mohou souhlasit s tím, aby ekonomická geografie zůstávala ve svazku jedině vědy s geografickými disciplinami eminentně přírodovědeckými a naopak. Zdá se však, že koncepce jednotnosti geografických věd nachází nyní přece jen více půdy a s ní i realističtější směr. Podobně je tomu i v otázce předmětu ekonomické geografie. Oproti stoupcům názoru, že předmětem jejího zkoumání je rozmístění výrobních sil v prostoru, zdůrazňují jiní, že to je „konkrétní, na společensko-ekonomické formaci a teritoriu závislý vliv přírodních podmínek na vývoj společenské výroby“ (I. V. Blauberg)¹ nebo „ekonomické prvky geografického prostředí, zkoumané jako výrobně teritoriální komplex“ (Anučin).²

I když podle všeho, co jsme dosud uvedli, se názor obou posledně jmenovaných více blíží pravdě, zdá se, že diskuse na této úrovni může sice něco ujasnit, ale řešení celého sporu asi o mnoho nepohne. Jestliže u geografického determinismu jako u jedné krajnosti bylo nutno vzhledem k poměrně dlouhé a významné historické tradici nutno klást větší důraz na teoretický rozbor, který praxe ovšem konec konců potvrdila, vyžaduje indeterminismus v geografii jako ideově méně vyhraněný, ale spíše nepřímý, prostřednictvím jiných kategorií působící tendence více konkrétní, o příklady vědecké praxe a příslušné práce opřený rozbor.

Ať však bude mít další polemika jakýkoliv konkrétní průběh, svědčí mnoho důvodů pro to, že geografický determinismus a indeterminismus jsou rubem a lícem téhož jednostranného přístupu. Zatím co však v buržoazním teoretickém myšlení je tento rozpor v zásadě téměř neřešitelný (jen v dílčích případech může být živelně a dočasně překonáván), poskytuje marxistická dialektická metoda základní předpoklady k jeho vyřešení, aniž by přitom bylo nutno opustit vědecký princip determinismu.

ДЕТЕРМИНИЗМ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИИ МЕЖДУ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДОЙ И ОБЩЕСТВОМ

Статья посвящена разбору главных тенденций, существующих в вопросе на характер взаимоотношений между природной (географической) средой и движением общества. Автор установил, что большинство решений до сего времени колебалось между двумя крайне противоположными полюсами — географическим детерминизмом и индетерминизмом. Критика геогр. детерминизма до настоящего времени направлялась главным образом на его исторические источники и социальные функции, в то время как гносеологический разбор почти отсутствовал. Анализ, проведенный автором в этом направлении, показывает, что под внешне одним и тем же названием фактически скрываются совершенно различные понятия детерминизма от механически понятой причинности до какой-то неопределенной и проблематичной условности. Теоретическая несостоятельность геогр. детерминизма не может быть, однако, причиной того, чтобы полностью заменить научные принципы детерминизма индетерминизмом, как о том свидетельствуют некоторые новейшие тенденции. Индетерминизм является лишь другой крайностью, которая, подобно его противоположности, указывает на метафизический подход к явлениям. В течение некоторого времени он играл отрицательную роль в хозяйственной практике социалистических стран. Разбором индетерминистических тенденций в некоторых географических работах автор доказывает, что индетерминизм противоречит диалектике и абсолютизирует общественный момент в связях между природой

¹ I. V. Blauberg, K problemě celostnosti geografičeskoj oboločki (Ve sborníku Filosofskije voprosy jestěstvovznanija, T. 3, Moskva 1960, str. 246.)

² V. A. Anučin, Determinizim i indeterminizim v razvitii geografii (Cit. sborník, str. 287.)

и обществом. Только такой подход, который основывается на принципах материалистически-диалектической философии как целого, может преодолеть обе указанные теоретические крайности и сможет привести к действительно правильному неодностороннему решению.

THE QUESTION OF DETERMINISM IN RELATIONS BETWEEN NATURAL ENVIRONMENT AND SOCIETY

The paper analyses the main tendencies existing in the relation between natural environment and the moves of society. The author stresses the fact that the solution of the problem has been hindered up to now by two extremes: the geographical determinism and indeterminism. Geographical determinism mostly concentrated upon its historical importance and social function, meanwhile gnoseological analysis was completely missing. The analysis — carried out by the author — shows that the seemingly definite term may indicate several different kinds of determinism, from mechanical causality to some very uncertain and problematic conditioning.

The fact that geographical determinism cannot hold out theoretically is no reason why the scientific determinism should be completely substituted by indeterminism as was the practice recently. Indeterminism is only the other extreme. Only recently, in unfavourable reflected in the economic practice of the socialistic states.

Through the analysis of indeterministic tendencies, the author in several geographical articles shows that this conception is not dialectical at all, and gives a clear definition of the relation between the society and nature. The only acceptable supposition is the one based upon the dialectical-materialistic philosophy. It highly surpasses both above-mentioned extremes and enables the only real, i. e. not one-sided solution.